

RZYMIANIE W *MARAN ATHA* JOHANNA GOTTFRIEDA HERDERA (1779)

Słowa kluczowe: egzegeza oświeceniowa, Johann Gottfried Herder, Rzymianie, *Maran Atha*, hermeneutyka biblijna Herdera

Keywords: Enlightenment exegesis, Johann Gottfried Herder, Romans, *Maran Atha*, Biblical hermeneutics of Herder

Schlüsselwörter: Aufklärungsexegese, Johann Gottfried Herder, Römer, *Maran Atha*, Herders biblische Hermeneutik

WSTĘP

W poniższym artykule przedstawiono owoce analizy komentarza do *Apokalipsy św. Jana* autorstwa Johanna Gottfrieda Herdera (1744–1803) noszącego tytuł *Maran Atha. Das Buch von der Zukunft des Herrn, des Neuen Testaments Siegel* (dalej jako *MA*). Komentarz został wydany w Rydze w roku 1779 przez wydawnictwo Johanna F. Hartknocha. Dodatkowo korzystano z powiązanych z tą publikacją tekstów zawartych w zbiorze dzieł autora w opracowaniu Johanna Georga Müllera, wydanego jako *Johannes Offenbarung von Johann Gottfried Herder*, Göttinger Buchhandlung, Stuttgart–Tübingen 1829 (dalej jako *JO*). Komentarz Herdera do *Ap* choć nie należy do głównych dzieł teologicznych autora, był znany już na przełomie XVIII i XIX w.¹ Dzisiaj niewiele mówi się o literaturze teologicznej Herdera, jeszcze mniej o jego interpretacji ostatniej księgi biblijnej². Wśród cech szczególnych

* Ks. dr hab. Marek Karczewski – prof. UWM, bibliista, wykładowca Wydziału Teologii UWM w Olsztynie (Katedra Nauk Biblijnych i Historycznych) oraz w Wyższym Seminarium Duchownym w Elblągu, ORCID 0000–0001–9435–3832.

¹ L. Berthold, *Schriften des alten und neuen Testaments*, J.J. Palm, Erlangen 1814, s. 1907–1908 zalicza *MA* do siedmiu najważniejszych komentarzy protestanckich przełomu XVII i XVIII w. M. Stuart, *Commentary on the Apocalypse*, vol. I, Newmann, New York 1845, s. 471–472 do zwolenników poglądów Herdera zalicza Franza G. Hartwiga, którego komentarz do *Ap* został opublikowany w latach 1780–1783. Do ważnych interpretatorów *Ap* zaliczali Herdera m.in. G.J. Planck, *Introduction to Sacred Philology and Interpretation*, Clark, Edinburgh 1844, s. 219 i W.M. De Wette, *Kurze Erklärung der Offenbarung Johannis*, Weidenmann, Leipzig 1848, s. 24–25.

² Wybór najnowszych studiów dotyczących egzegezy biblijnej Herdera przedstawia M. Gerhards, *Herder, Johann Gottfried* (2016), s. 34–36, w: <http://www.bibelwissenschaft.de/stichwort/>

komentarza Herdera³ do *Ap* należy wymienić oryginalne podejście do Imperium Rzymskiego. Jest ono ściśle powiązane z poglądem autora na temat okoliczności powstania *Ap* oraz wydarzeń, których miałyby dotyczyć większość jej treści.

Artykuł zawiera trzy główne punkty.

W punkcie pierwszym przedstawiono krótką charakterystykę poglądów Herdera na temat historycznych okoliczności powstania *Ap* oraz ich znaczenia w analizowanym komentarzu. Okoliczności te są wedle autora ściśle związane z relacjami żydowsko-rzymskimi w przededniu wybuchu wojny żydowskiej (66–70). Temat wojny żydowskiej zajmuje w *MA* istotne miejsce, nie jest jednak najważniejszy i jedyny.

W punkcie drugim zaprezentowano różne sposoby odnoszenia się do rzeczywistości imperialnej w *MA*. Można mówić o kilku głównych sposobach prezentacji Imperium Rzymskiego w *MA*. Po pierwsze, Herder przedstawia Rzymian jako zwycięską armię. Ponadto odnosi się do konkretnych postaci, wśród których wymienia osoby związane z Jerozolimą, dowódców wojsk rzymskich i cesarzy. Pojawiają się także pojedyncze odniesienia do symboli rzymskich.

W ostatnim, trzecim punkcie omówiono kwestię moralnej oceny działań Imperium przez autora komentarza. Jest ona wkomponowana w całościową koncepcję interpretacji *Ap* jako księgi dotyczącej również kary Bożej, która zgodnie z zapowiedziami Ewangelii miała spaść na Jerozolimę.

ZNACZENIE WOJNY ŻYDOWSKIEJ (66–73 R.) W INTERPRETACJI APOKALIPSY ŚW. JANA

Johann Gottfried Herder należy zwolenników poglądu, według którego *Ap* powstała przed rokiem 70 po Chr.⁴ Według Herdera autorem *Ap* jest Jan Apostoł, autor Ewangelii. Dostrzegalne to na poziomie stosowanej terminologii, gramatyki i stylu

46886/ (dostęp 15.08.2019). Studium poetyki jako środowiska przekazu teologicznego m.in. w *MA* prezentuje D. Kohler, *Eschatologie und Soteriologie in der Dichtung. Johann Caspar Lavater im Wettstreit mit Klopstock und Herder*, de Gruyter, Berlin–München–Boston 2015.

³ Zob. M. Karczewski, *Messages to the Seven Churches in Johannes Offenbarung* by Johann Gottfried Herder, *SE* 19 (2018), s. 261–276; tenże, *Siedem bram. Komentarz do Apokalipsy 2–3 według „Johannes Offenbarung” Johanna Gottfrieda Herdera*, w: *Veritatem revelare. Księga Pamiątkowa dedykowana ks. S. Ewertowskiemu w 40-lecie święceń kapłańskich i 65-lecie urodzin*, red. M. Karczewski, S. Mikołajczak, J. Ruciński, Wydział Teologii UWM, Olsztyn 2017, s. 107–118; tenże, *Jerozolima w Maran Atha Johanna Gottfrieda Herdera (1779)*, *SW* (2019) (w druku).

⁴ Pogląd ten był podzielany przez niektórych egzegetów protestanckich z przełomu XVII i XIX w. takich jak F. Abauzit, *Discours historique sur l’Apocalypse*, [brak wydawcy], London 1770 (*MA*, s. 243), J. Ch. Harrenberg, *Erklärung der Offenbarung Johannis*, Meyrische Buchhandlung, Braunschweig 1759, s. 351–352; H. Grotius, *Annotationes in Novum Testamentum*, vol. VIII, W. Zuidema, Groningae 1830, s. 236–237.244. Podobnie twierdził katolicki egzegeta J. Harduin, *Joannis Harduini e Societate Jesu Commentarius in Novum Testamentum*, H. Du Sauzet, Amsterdam 1741, s. 732–735.771–773. Aktualnie przyjmuje się, że ostatecznej redakcji *Ap* dokonano się po roku 70 najprawdopodobniej za panowania Domicjana. Jednak nie wyklucza się, że w ostatecznej formie księgi znajdują się elementy związane z tradycją pisaną i uszną sprzed roku 60, zob. D.E. Aune, *Revelation 1–5, Word Biblical Commentary* 52a, Nelson, Nashville 1997, s. LVI–LVII; M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana*, Święty Paweł, Częstochowa 2012, s. 43–45.

języka greckiego oraz związków teologii *Ap* i *J*⁵. Początkowe stadium powstania księgi związane jest z pobytom Jana na odosobnieniu na Patmos za panowania cesarza Nerona około roku 63 lub 64. Stałą siedzibą Jana był Efez i tam miała dokonać się ostateczna redakcja *Ap*. Księga powstałaby zatem na sześć-siedem lat przed upadkiem Jerozolimy w roku 70⁶. Szczegółowych informacji na temat czasu powstania *Ap* Herder doszukiwał się w wizji Bestii z *Ap* 17. Tekst *Ap* 17,10–14 miałby zawierać szczegółowe wskazówki dotyczące przywódców Sanhedrynu i książąt izraelskich w czasie do upadku Jerozolimy⁷. Powiązanie okoliczności powstania i realizacji części zapowiedzi *Ap* z kontekstem konfliktu między Imperium Rzymskim i żydowską ludnością okupowanego Izraela umożliwiło interpretację licznych tekstów z *Ap* 11–19 w tej właśnie perspektywie. Herder konsekwentnie promuje pogląd o pierwszorzędnym znaczeniu konfliktu żydowsko-rzymskiego w zawartych w *Ap* prorocत्वach. Wśród pozabiblijnych źródeł historycznych, do których odwołuje się Herder pierwsze miejsce zajmują *De bello Judaico* (dalej jako *De bello*) oraz *Antiquitates Judaice* (dalej jako *Ant.*) Józefa Flawiusza. Według Herdera świadectwa Józefa Flawiusza stanowią dodatkowe potwierdzenie wypełnienia prorocत्वa *Ap* i źródło wielu szczegółowych informacji na temat wydarzeń z lat 66–73⁸. Odniesienia do Imperium Rzymskiego są zatem postrzegane jako część prorocत्वa dotyczącego upadku Izraela i Jerozolimy. Jednak ich interpretacja zachowuje daleko idącą oryginalność. Liczne teksty, które aktualnie uważane są za klasyczne odniesienia do Rzymu, Herder odczytuje w inny sposób. Dotyczy to w szczególności interpretacji *Ap* 13 i 16–18, które wg klasycznej interpretacji dotyczą wrogię wobec chrześcijaństwa imperialnego Rzymu⁹. Teksty te Herder interpretuje konsekwentnie jako odnoszące się do społeczności żydowskiej i Jerozolimy w czasie wojny żydowskiej¹⁰.

Należy podkreślić, że Herder nie ogranicza się do uznania, jakoby profetyczne przesłanie *Ap* przestało obowiązywać w momencie upadku powstania Żydów przeciwko Rzymianom. Związane z nimi wydarzenia są wkomponowane w ciąg za-

⁵ *MA*, s. 271–273, 320–322, 327–328.

⁶ Tamże, s. 182–184, 274, 281; *JO*, s. 262–263.

⁷ *MA*, s. 183–188.

⁸ Tamże, s. 186.

⁹ Interpretację Herdera dotyczącą *Ap* 13.16–19 odrzucali tacy egzegeci jak J.G. Eichhorn, *Commentarius in Apocalypsis Joannis*, vol. II, Typis J.Ch. Dietrich, Gottingae 1791, s. 104.161–254; tenże, *Einleitung in das Neue Testament*, vol. II, 2, Weidemann, Leipzig 1811, s. 333–334 czy F. Lücke, *Commentar über die Schriften des Evangelisten Johannes*. IV Theil, I Band. *Einleitung in die Offenbarung Johannis*, Weber, Bonn 1832, s. 164–171. We wstępie do *JO*, s. 7–8 J.G. Müller krytykuje tendencję Herdera do przesadnego wiązania *Ap* z kontekstem wojny żydowskiej.

¹⁰ Wśród zwolenników poglądów Herdera znajdowali się wspomniany F.G. Hartwig *Apologie der Apokalypse wider falschen Tadel und falsches Lob*, Teil I–IV, J. Ch. Stöbel, Chemnitz 1780–1783 czy F.J. Züllig, *Johannes des Gottesbesprachen, eschatologische Geschichte*, E. Schweitzerbart, Stuttgart 1834, s. XI. 142. Współcześnie interpretację *Ap* 17 jako prorocत्वa na temat Jerozolimy przyjmują tacy egzegeci jak A.J. Beagley, D.C. Chilton, E. Corsini, D. Holweda, E. Lupieri, A. Niccacci, B.J. Malina, J. Massyngeberde Ford, J.J. Pilch, zob. relacje w G. Biguzzi, *Interpretazione antiromana e antigerosolimitana di Babilonia in Ap*, *Rivista Biblica Italiana* 49 (2001), s. 173–201 oraz S. Witkowski, „Wielki Babilon” w *Janowej Apokalipsie jako kryptonim imperialnego Rzymu oraz wrogię Bogu świata*, La Salette, Kraków 2012, s. 366–367.

powiedzi zawartych w *Starym* i *Nowym Testamencie*, dotyczących losów Izraela¹¹. W perspektywie nadziei pierwszych chrześcijan, oczekujących szybkiej realizacji paruzji przesłanie *Ap* posiada specjalne znaczenie. Te same teksty mogą odnosić się zarówno do konkretnych postaci historycznych jaki również do samego Chrystusa¹². Zapowiadają wydarzenia współczesne w relacji do pierwszych chrześcijan, ale jednocześnie zachowują perspektywę eschatologiczną. W rzeczywistości bowiem Jan otrzymał prorocstwo dotyczące najpierw nadchodzącej wojny żydowskiej i upadku stolicy Izraela. W opinii Herdera prorocstwa *Ap* są zgodne z zapowiedziami Jezusa Chrystusa dotyczącymi losu Jerozolimy (Mt 23,38–39; Mk 13; Łk 21,5–38)¹³. Zapowiedzi te budziły grozę wśród pierwszych chrześcijan, wśród których większość stanowili etniczni Żydzi. Ich wypełnienie w latach 66–73 upewniało ich, że również pozostałe zawarte w *Ap* zapowiedzi eschatologiczne, takie jak powtórne przyjsie Chrystusa, wypełnią się¹⁴. Doświadczenie to miało skłonić pierwszych wierzących do wytrwałego oczekiwania wypełnienia obietnic eschatologicznych, choć wydawało się im, że moment paruzji opóźnia się. Właśnie paruzja i wprowadzenie królestwa Bożego stanowi według Herdera¹⁵ istotę przesłania *Ap*.

ODNIESIENIA DO RZYMU W *MARAN ATHA*

Lektura prorocstwa *Ap* jako zapowiedzi wydarzeń wojny żydowskiej przeciw Rzymianom powoduje, że zasadniczo Herder odnosi się do Imperium Rzymskiego właśnie z tego okresu. Autor dopatruje się prorocstw na temat znaczenia Rzymu w różnych etapach tego konfliktu. Zasadniczo etapy te są zabieżne z linearnym układem symbolicznej treści *Ap* 6–19. Obejmują wydarzenia sprzed wojny żydowskiej, poprzez szczegółowy opis wydarzeń w obleganej przez wojska rzymskie Jerozolimie aż po opis upadku ostatniej twierdzy powstańców żydowskich w Masadzie. Niekiedy odniesienia do Rzymu posiadają charakter bardziej uniwersalny, niezależny od szczegółowego kontekstu wydarzeń historycznych¹⁶.

Największą ilościowo grupa tekstów zawiera ogólne odniesienia do wojsk rzymskich. Ich zwyczajski pochód jest zmierza w kierunku stolicy. Walka z Rzymianami jest niezwykle trudna. Powstańcy są manipulowani przez swoich przywódców, którzy obiecują im nadejście pomocy z zewnątrz. Ta jednak nie nadchodzi. Wojska rzymskie jak walec przewalają się przez zbuntowaną prowincję niszcząc wszelkie punkty oporu. Ostatecznie, po beznadziejnej walce zostaje zdobyta także Jerozolima. Co ciekawe, Herder przypisuje zniszczenie świątyni nie tyle oblegającym miasto Rzymianom, co bezmyślności jego skłóconych ze sobą obrońców.

¹¹ *MA*, s. 111.

¹² Tamże, s. 317.

¹³ Tamże, 293, 309; *JO*, 262, 290.

¹⁴ *MA*, s. 317, 319, 325–326; *JO*, s. 262–264.

¹⁵ *JO*, s. 263–264.

¹⁶ Por. *MA*, s. 93. Mieszkańcy Izraela i Jerozolimy bardziej niż Rzymian bali się band powstańczych i stronnictw antyrzymskich.

Już w komentarzu do wizji czterech Jeźdźców w *Ap* 6,1–8 jak również do szóstej pieczęci w *Ap* 6,12–17 autor dostrzega zapowiedzi działań Rzymian. Herder wskazuje na znaczenie polityczne klęsk wojsk Heroda Antypasa w wojnie z królem Arabii Aretasem IV w latach 36–37: „Herodes mit seinem Heer ward in offener Feldschlacht geschlagen, der Sieg war den Römern selbst empfindlich”¹⁷. Pośrednio o działaniach wojsk rzymskich mówi się w komentarzu do *Ap* 8,6–13. W obrazie pierwszej trąby pojawiają się symbole gradu i ognia zmieszane z krwią. Herder pyta: „Hagel mit Feuer und Blut vermenget; wer versteht das Bild nicht? Wer versteht nicht im Jüdischen Kriege?”¹⁸. Jest oczywiste, że ogień i krew to według komentatora symbole zniszczenia, które niosła armia rzymska. Z tekstem tym Herder wiąże inne wydarzenie, jakim była rzeź Żydów dokonana przez Rzymian okolicach Jaffy. Autor pisze: „Die Juden fliehen aufs Meer bei Joppe: es erhebt sich ein ungestümmter Wind: sie ersaufen, erwürgen sich selbst, werden von den Römern erwürgt: des Morgens ist das Meer voll Blut”¹⁹. Do pochodu wojsk rzymskich miała nawiązywać wprost wizja konnicy (*Ap* 9,16–19) stanowiąca część przesłania szóstej trąby (*Ap* 9,13–21). Omawiając ten tekst autor komentarza odpowiada na postawione przez siebie pytanie: „Wir dürfen nicht lange fragen: wer dies Kriegsheer in unserer Geschichte war; es ist Zug für Zug das Römische Heer, das jetzt nach langem Harren, nach Hagel – Feuer – und Blutregen zum Tode, zum völligen Ruin heranzog”²⁰. Symboliczna, demoniczna konnica miała zatem zapowiadać pochód Rzymian pod wodzą Tytusa. Podobną interpretację Herder stosuje wobec wizji żniw i winobrania z *Ap* 14,15–20. Obfitość krwi oznacza krwawą łaźnię, którą Rzymianie i powstańcy zgotowali Judei i Jerozolimie. Autor podkreśla wyjątkowość obrazu winobrania: „Dies war der gröseste Umfang des Jüdischen Landes, das gleichsam ganz von Blut floß! Von Blut bis die Gebisse der Pferde. Schreckliche Bilder! Grausende Vorstellung, dass ein ganzes Land ein abzukelternder Weinstock sey! Ein ganzes Land dürre Ernte! Und Juda wars; schon floß dies Bludbad außerhalb der Stadt, in sie solls kommen”²¹. Aluzje do zdobycia przez Rzymian twierdzy Antonia Herder dostrzega w wizji czwartej plagi *Ap* 16,8–9: „Antonia war eingenommen und die Römer fingen, da sie nicht anders könnten mit Feuer an”²². Pożar spowodował śmierć sześciu tysięcy osób oraz strawił dziedzińce świątyni oraz ją samą²³. Temat wojsk rzymskich pojawia się także w komentarzu do symbolu Harmagedonu. Historycznie związany jest on z Megiddo, miejscem śmierci króla Jozjasza w roku 609 przed Chr.²⁴. *Ap* 16,12–16 wskazuje się na działanie Eleazara, ostatniego przywódcy rebeliantów, którzy wraz z kobietami i dziećmi ukryli się w twierdzy Masada. Właśnie tam należy szukać apokaliptycznego Harmagedonu. Herder potępia beznadziejną walkę Żydów oraz ich samobójczą śmierć: „Ein wahres Harmageddon! Ein Ort des Weinens

¹⁷ *MA*, s. 64. W cytatach z dzieł Herdera zachowano oryginalną pisownię wydawcy.

¹⁸ Tamże, s. 85.

¹⁹ Tamże, s. 86.

²⁰ Tamże, s. 97.

²¹ Tamże, s. 162.

²² Tamże, s. 167.

²³ Tamże, s. 167–168.

²⁴ Tamże, s. 173.

und Würgens: sie umarmeten sich, küßten sich, weineten und tödteten einander: die Römer fanden nichts als Leichname und Schauer"²⁵. Twierdza i tak została zdobyta przez Rzymian. Bezsensowna ofiara Żydów była efektem zgubnego wpływu Eleazara.

Poza wojskami rzymskimi Herder odnosi się także do konkretnych Rzymian, którzy odegrali istotną rolę w czasie wojny żydowskiej. Pierwszą z postaci jest rzymski prokurator Judei w latach 64–66 Gesjusz Florus²⁶. Był odpowiedzialny za brutalne traktowanie ludności żydowskiej oraz dotkliwe represje antyżydowskie w czasie święta Paschy w roku 66. Według Herdera zapowiedź wydarzeń dotyczących początku powstania antyrzymskiego wiąże się z przesłaniem szóstej pieczęci w *Ap* 6,12–17²⁷. O samym Florusie autor komentarza pisze w kontekście omawiania losu Żydów, których „Florus plünderte, geiseselte, kreuzige”²⁸.

W kontekście komentarza do drugiego „Biada” (*Ap* 11,14) wspomina się także Cestiusza, dowódcę wojsk rzymskich, który próbował spacyfikować ludność żydowską, sprowokowaną do wystąpień przez Florusa. Gallus Cestius Gallus próbował zdobyć Jerozolimę na początku powstania w roku 66, jednak musiał się wycofać²⁹. Herder stwierdza, że „alles Glück der Juden gegen Cestius ist nur Hagel, Blut, Feuerregen und Aegyptische Pagen”³⁰. Chwilowy sukces powstańców nie oznaczał, że odniosą końcowy sukces.

Poza rzymskim prokuratorem, który przyczynił się wybuchu wojny żydowskiej oraz pierwszym dowódcą wojsk rzymskich Herder wymienia Wespazjana i innych cesarzy.

Wespazjan wzmiankowany jest w *Maran Atha* sześć razy³¹. Jest przedstawiany jako dowódca wojsk rzymskich do chwili, gdy zastąpił go jego syn Tytus³². Po powrocie do Rzymu Wespazjan został cesarzem, natomiast Tytus kontynuował kampanię wojsk rzymskich w Judei³³.

Tytus jest wymieniony aż dwadzieścia razy³⁴. Jest przedstawiony jako przywódca legionów rzymskich zbliżających się do Jerozolimy oraz sprzymierzonych z nimi wrogów. Herder pisze: „Titus rückte vom Euphrat her Legionen heran und alle Hülfsvölker zusammen – ein furchtbares Heer”³⁵. Tytus jest pierwszorzędnym przedstawicielem potęgi Rzymu. Jego zwycięstwo nad buntownikami żydowskimi posiada wiele odniesień. Jest on przede wszystkim wykonawcą planów Bożych, które dla powstańców nie liczyły się wcale. Poprzez działanie Tytusa i wojsk rzymskich dokonuje się kara Boża, na którą podejmujący walkę Żydzi poprzez swoje niemoral-

²⁵ *MA*, s. 174.

²⁶ Tacyt, *Dzieje*, V, 10; *De bello*, II, 14; *Ant.*, XX, 11.

²⁷ *MA*, s. 69–71.

²⁸ Tamże, s. 71.

²⁹ *De bello*, II, 14.

³⁰ *MA*, s. 117.

³¹ Tamże, s. 86, 92–93, 152, 173, 294.

³² Tamże, s. 173.

³³ Tamże.

³⁴ Tamże, s. 97–98, 139, 144–145, 149, 152, 169, 172–173, 176, 201–205, 220, 317.

³⁵ Tamże, s. 97.

ne życie w pełni zasłużyli. W szczególny sposób jednak Tytus wypełnia wolę Bożą wobec przywódców powstania, którym Herder zarzuca manipulację, kłamstwo, używanie przemocy i nieliczenie się z losem ludności kraju i Jerozolimy³⁶. Tytus jest tym, który zwycięża Bestię i Fałszywego Proroka, których Herder identyfikuje z Eleazarem i Szymonem ben Gorionem, przywódcami buntowników³⁷. On także jest zwycięskim zdobywcą miasta. W czasie oblężenia próbował negocjować z powstańcami. Ci jednak odrzucali jego propozycje zakończenia walki. W czasie walk Tytus próbował ocalić świątynię jerozolimską: „Da der Tempel im Brande stand, gab Titus den Tyrannen nochmals Gehör: sie ergaben sich nicht [...]. Als Satane standen sie da, in erloschenem Glanz und zerbissen ihre Zunge von Schmerz und ließen nicht ab von ihren Werke”³⁸. Za jej zniszczenie odpowiedzialni byli przede wszystkim obrońcy, którzy pomimo beznadziejnej sytuacji odrzucali propozycję poddania się. Tytusowi poddali się potomkowie królowej Adiabeny mieszkających w Jerozolimie³⁹. Herder dostrzega jego cechy w wizji Jeźdźca na białym koniu, który ostatecznie zwycięża Bestię i Fałszywego Proroka (*Ap* 19,11)⁴⁰.

Ponadto Herder przywołuje imiona różnych cesarzy rzymskich w kontekście polemiki z poglądami innych komentatorów *Ap* na temat czasu powstania księgi. Autor *Maran Atha* pyta: „Wenn ist die Offenabrung geschrieben? [...]. Einer sagt: unter Nero; der andere unter Domitian; der dritte unter Claudius; der vierte unter Trajan, Hadrian”⁴¹. Dla Herdera jest oczywiste, że *Ap* została zredagowana za panowania Nerona, do którego jednak sam tekst księgi się nie odnosił. Autor komentarza odnosi się także do cesarza Konstantyna polemizując z poglądem, jakoby obraz niebiańskiej Jerozolimy miałyby nawiązywać do odbudowy miasta w czasie jego panowania⁴². Według Herdera wprawdzie konieczne było zniszczenie historycznej Jerozolimy, jednak *Ap* nie mówi kiedy nadejdzie czas nowej, duchowej Jerozolimy.

Apokaliptyczny orzeł, który obwieszcza ludziom nadchodzące „Biada” według *MA* jest tożsamy z rzymskim orłem, symbolem imperium. Autor pisze: „Der Römische Adler flog jetzt durch Himmels Mitte und rief: weh! weh! Auf solche Dinge werden Schrecklichere folgen: er rief gleichsam schon seine Brüder zum Leichenfelde”⁴³. Rzymski orzeł jest symbolem nadchodzącej wojny i upadku Jerozolimy⁴⁴.

Herder wspomina także o przedstawieniach Rzymian nie podając jednak konkretnych⁴⁵.

³⁶ *MA*, s. 144.

³⁷ Tamże, s. 144–145, 150–153. Szymon (Rabban Simon) jest według Herdera Antychrystem, do którego odnosi się liczba 666.

³⁸ Tamże, s. 169.

³⁹ Tamże, s. 172.

⁴⁰ Tamże, s. 202.

⁴¹ Tamże, s. 182.

⁴² Tamże, s. 315–316.

⁴³ Tamże, s. 88.

⁴⁴ Tamże, s. 117.

⁴⁵ Tamże, s. 99.

Rzymianie występują w *MA* przede wszystkim jako siła militarna. W przypadku Wespazjana i Tytusa widać jednak, że Herder dostrzega w nich postaci o szczególnym znaczeniu i przywiązuje dużą rolę do prezentacji ich indywidualnych cech. Jest to widoczne szczególnie w przypadku interpretacji tekstów *Ap*, które miałyby odnosić się do Tytusa, zwycięskiego wodza wojsk rzymskich, zdobywcy Jerozolimy i późniejszego cesarza. Należy także podkreślić, że w *MA* Herder nie podejmuje polemiki o podłożu konfesyjnym, dla luteranizmu tradycyjnie antykatolickiej. Temat Rzymu jako centrum katolicyzmu jest praktycznie nieobecny.

RZYM JAKO NARZĘDZIE KARY BOŻEJ

W związku z interpretacją większości tekstów jako związanych z kontekstem wojny żydowskiej w komentarzu Herdera Rzym odgrywa zasadniczo inną rolę niż w ówczesnych opracowaniach innych autorów. Teksty, które również we współczesnej egzegezie traktowane są jako oczywiste aluzje do Imperium Rzymskiego jak wizje Bestii z *Ap* 13,1–18 czy tradycyjnie wiązane z zapowiedzią upadku Rzymu – wizja Wielkiej Nierządnic w *Ap* 17 i elegia w *Ap* 18 – według Herdera odnoszą się do sytuacji w obozie powstańców żydowskich i w oblężonej Jerozolimie. Stąd w *Maran Atha* Rzym jest postrzegany przede wszystkim jako narzędzie kary Bożej, która zgodnie z zapowiedziami samego Jezusa Chrystusa miały spaść na Jerozolimę. Stosunek Herdera do Rzymian jest przeważnie przepełniony podziwem, rzadziej neutralny. Ich pochod jest nie do zatrzymania a ich zwycięstwo jest kwestią czasu. Autor jest natomiast bardzo krytyczny wobec Żydów podejmujących walkę przeciw Rzymianom. Jednak nie wydaje się, by ton komentarza był antysemitki. Po pierwsze, autor dostrzega wśród Żydów postaci pozytywne. Stają się one ofiarami wzajemnych intryg i walk prowadzonych przez niemoralnych i odrzucających wolę Bożą przywódców powstania. Warto wspomnieć interpretację śmierci i zmartwychwstania dwóch Świadców w *Ap* 11,1–13. Są to według Herdera⁴⁶ arcykapłani Ananos (Annasz II syn Annasza)⁴⁷ i Jezus (syn Gamaliela)⁴⁸. Bóg wywyższył ich po ich śmierci, co autor *Ap* przedstawił jako ich zmartwychwstanie i wstąpienie do nieba w *Ap* 11,11–12. Po drugie, autor komentarza podkreśla, że zarówno autor *Ap* jak pierwsza wspólnota chrześcijańska, do której skierowane było jest prococtwo, byli Żydami⁴⁹. Jako związani z Jerozolimą bardzo przeżyli upadek miasta i świątyni⁵⁰.

Rzymianie są przedstawieni jako bardzo dobrzy żołnierze, doskonale zorganizowani i skuteczni. Poza przykładem Gesjusza Florusa, który okazał się być okrutnikiem

⁴⁶ *MA*, s. 114–115. *De bello*, IV, 5,2.

⁴⁷ Pełnił urząd arcykapłana w roku 62. Zob. E. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*, Teil II, Hinrichs, Leipzig 1886, s. 170–171), E.H. Hirsch, *High Priest*, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/7689-high-priest#> (dostęp 15.08.2019), M. Naimska, *Annasz II Młodszy*, http://www.jhi.pl/psj/Annasz_II_Mlodszy (dostęp 15.08.2019).

⁴⁸ Pełnił urząd arcykapłana w latach 63–64. E. Schürer, tamże, s. 171; E.G. Hirsch, tamże.

⁴⁹ *MA*, s. 310; *JO*, s. 262, 290.

⁵⁰ *MA*, s. 309.

w komentarzu trudno znaleźć jakieś zarzuty do Rzymian⁵¹. Podziw dla nich osiąga wyjątkowy poziom w przypadku interpretacji tekstów, które według komentatora, dotyczą Tytusa, dowódcy wojsk rzymskich. Tytus jest nie tylko narzędziem Bożym. W perspektywie prorocstwa o upadku Jerozolimy do niego odnoszą się teksty mówiące o Królu Królów i Panu Panów. Bezpośrednio mówią one o panowaniu Boga, jednak Bóg zdobywa Jerozolimę przez Tytusa. Herder pisze: „Ich gebe es zu, daß in der Geschichte dieses Buch und auf dieser Stelle das Aueßere, des Bildes, worin sich der Gedanke kleidet, vom Sieger Jerusalems genommen sey, dem herrlichen Titus⁵²”. Według autora Tytus stojąc na ruinach Jerozolimy przypisał zwycięstwo Bogu. Zwycięstwo było jednym powodów, dla których został on wybrany cesarzem. W rzeczywistości był widzialnym narzędziem niebiańskiego Cesarza – Boga. Bóg zwyciężył poprzez Tytusa. Herder pisze o inicjatywie Boga: „Der führte Krieg, der siegte; der triumphirt hier in Titus Gestalt auf seinem weißem Rosse und das Heer seine Ueberwinder folgt ihm nach⁵³”. Autor wymienia cechy Tytusa, do których zalicza jego łagodność, dobroć, wrażliwość, szlachetność⁵⁴. Według Herdera Tytus chciał uratować Jerozolimę i cierpiał z powodu jej tragedii: „Er weinte, da er das innere Bludbad Jerusalems sah⁵⁵”. Zarówno Tytus jak i Rzymianie doprowadzili do całkowitego zniszczenia Jerozolimy choć tak naprawdę tego nie chcieli. Wypełnili oni wolę Boga i byli narzędziem Jego gniewu⁵⁶.

PODSUMOWANIE

Swój pogląd na temat relacji *Ap* do Imperium Rzymskiego Herder wyraził wielokrotnie w komentarzu do tej księgi biblijnej. Według egzegety tekst *Ap*, nawiązując do tekstów *Starego* i *Nowego Testamentu* zapowiada najpierw wydarzenia dotyczące upadku okupowanego przez Rzymian Izraela oraz zniszczenia jego stolicy. Powodem tych tragicznych wydarzeń była niemoralna i zwrócona przeciw Bogu postawa niektórych przedstawicieli elit żydowskich. Niszczycielska wojna, śmierć i zniszczenie musiały nastąpić. Bóg sam chciał ukarać swój lud. Narzędziem kary uczynił Rzymian. Jednak nie oni, ale sami Żydzi ponoszą odpowiedzialność za tragiczne skutki wojny przeciw Rzymowi. Niektórzy przedstawiciele Rzymu wykazali się wielką szlachetnością i sami oddawali cześć Bogu najwyższemu. Należał do nich Tytus, który dzięki zwycięstwo w Judei został cesarzem rzymskim. Poglądy Herdera zostały w większości odrzucone. Jednak Herder jako komentator i egzegeta podjął oryginalną próbę interpretacji najtrudniejszej i najbardziej tajemniczej księgi biblijnej.

⁵¹ Tamże, s. 71.

⁵² Tamże, s. 201.

⁵³ Tamże, s. 202.

⁵⁴ Tamże, s. 203, 204, 205.

⁵⁵ Tamże, s. 203.

⁵⁶ Tamże, s. 317.

RZYMIANIE W *MARAN ATHA* JOHANNA GOTTFRIEDA HERDERA (1779)

STRESZCZENIE

Prezentowany artykuł nosi tytuł *Rzymianie w Maran Atha Johanna Gottfrieda Herdera (1779)*. J.G. Herder (1744–1803) należy do wybitnych postaci naszego regionu. We współczesnej dyskusji naukowej na temat jego dorobku i znaczenia przeważają studia związane z jego twórczością jako filozofa, antropologa kultury, lingwisty czy teologa, jednak jego egzegeza biblijna jest mało znana. Do ważnych dzieł egzegetycznych Herdera należy zaliczyć komentarz do Apokalipsy św. Jana *Maran Atha. Das Buch von der Zukunft der Herrn, des Neuen Testaments Siegel*, Ryga 1779. Jedną z ważnych cech komentarza stanowi interpretacja szeregu tekstów *Ap* jako zapowiedzi wydarzeń wojny żydowskiej (66–73). W czasie tego konfliktu kluczową rolę odegrały wojska rzymskie i ich dowódcy. Herder przedstawia Rzymian jako wykonawców wyroków Bożych wobec ówczesnego Izraela i Jerozolimy. Odpowiedzialność za klęskę ponoszą bowiem przedstawiciele elit powstańczych. Mimo oczywistych aluzji do działań Rzymian wobec Żydów, tekst *Ap* posiada także znaczenie eschatologiczne i chrystologiczne. W ten sposób Herder wiąże kontekst kulturowy powstania *Ap* z jej przesłaniem teologicznym.

ROMANS IN *MARAN ATHA* BY JOHANN GOTTFRIED HERDER (1779)

SUMMARY

The subject of the presented paper is *Romans in Maran Atha by Johann Gottfried Herder (1779)*. J.G. Herder (1744–1803) is one of the outstanding figures of our region. The contemporary academic discussion concerning his achievements and significance predominantly consists of studies related to his work as a philosopher, cultural anthropologist, linguist and theologian, but his biblical exegesis is less known. One of Herder's important exegetic works is *Maran Atha. Das Buch von der Zukunft der Herrn, des Neuen Testaments Siegel*, Riga 1779. The author interprets numerous texts of the *Apocalypse* as referring to the Jewish war (66–73). During the conflict the Romans and their commanders played an important role. Herder represents the Romans as executors of God's punishment against Israel and Jerusalem. Responsibility for disaster lies with the representatives of Jewish insurgents. Apart from allusions to the Romans and the Jews text of the *Apocalypse* refers to eschatology and christology. On this way Herder links the cultural context and theology of the biblical book.

DIE RÖMER IN *MARAN ATHA* VON JOHANNA GOTTFRIED HERDER (1779)

ZUSAMMENFASSUNG

Der vorliegende Artikel trägt den Titel *Römer in Maran Atha von Johann Gottfried Herder (1779)*. J.G. Herder (1744-1803) ist einer der bekanntesten Persönlichkeiten unserer Region. In der zeitgenössischen wissenschaftlichen Diskussion über seine Leistungen und Bedeutung dominieren Studien im Zusammenhang mit seiner Tätigkeit als Philosoph,

Kulturanthropologe, Sprachwissenschaftler oder Theologe, aber seine biblische Exegese ist wenig bekannt. Zu den wichtigen exegetischen Werken von Herder gehört ein Kommentar zur Offenbarung des Johannes *Maran Atha. Das Buch von der Zukunft des Herrn, des Neuen Testaments Siegel*, Riga 1779. Eines der wichtigsten Merkmale des Kommentars ist die Interpretation einer Reihe von Texten aus der Apokalypse als Vorbote der Ereignisse des Judenkriegs (66-73). Während dieses Konflikts spielten die römische Armee und ihre Anführer eine entscheidende Rolle. Herder präsentiert die Römer als Vollstrecker der damaligen Urteile Gottes gegen Israel und Jerusalem. Die Verantwortung für die Niederlage liegt bei den Vertretern der aufständischen Eliten. Trotz der offensichtlichen Anspielungen auf das Vorgehen der Römer gegenüber den Juden hat der Text der Apokalypse auch eschatologische und christologische Bedeutung. Auf diese Weise verbindet Herder den kulturellen Kontext der Ursprünge der Apokalypse mit ihrer theologischen Botschaft.

BIBLIOGRAFIA:

Źródła:

- Herder J. G., *Briefe, das Studium der Theologie*, Teil II, Zweyte verbesserte Auflage, C. L. Hoffmanns, Weimar 1785.
- Herder J. G., *Maran Atha. Das Buch von der Zukunft des Herrn, des Neuen Testaments Siegel*, J. G. Hartknoch, Riga 1779.
- Müller J. G. (ed.), *Johannes Offenbarung von Johann Gottfried Herder*, Gottasche Buchhandlung, Stuttgart – Tübingen 1829.

Opracowania:

- Abauzit F., *Discours historique sur l'Apocalypse*, [b.w.] London 1770.
- Aune D. E., *Revelation 1–5*, Word Biblical Commentary 52a, Nelson, Nashville 1997.
- Berthold L., *Schriften des alten und neuen Testaments*, J. J. Palm, Erlangen 1814.
- Biguzzi G., *Interpretazione antiromana e antigerosolimitana di Babilonia in Ap*, Rivista Biblica Italiana 49 (2001), s. 173–201.
- De Wette W. M. L., *Kurze Erklärung der Offenbarung Johannis*, Weidenmann, Leipzig 1848.
- Eichhorn J. G., *Commentarius in Apocalypsis Joannis*, vol. II, Typis J. Ch Dietrich, Gottingae 1791.
- Eichhorn J. G., *Einleitung in das Neue Testament*, II, 2, Weidenmann, Leipzig 1811.
- Gerhards M., *Herder, Johann Gottfried*, 2016, w: <http://www.bibelwissenschaft.de/stichwort/46886/> (dostęp 15.08.2019).
- Grotius H., *Annotationes in Novum Testamentum*, vol. VIII, W. Zuidema, Groningae 1830.
- Harrenberg J. Ch., *Erklärung der Offenbarung Johannis*, Meyrische Buchhandlung, Braunschweig 1759.
- Hartwig F. G., *Apologie der Apokalypse wider falschen Tadel und falsches Lob*, Teil I–IV, J. Ch. Stöbel, Chemnitz 1780–1783.
- Hirsch E. G., *High Priest*, w: <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/7689-high-priest#> (dostęp 15.08.2019).
- Joannis Harduini e Societate Jesu Commentarius in Novum Testamentum*, H. Du Sauzet, Amsterdam 1741.

- Karczewski M., *Messages to the Seven Churches in Johannes Offenbarung by Johann Gottfried Herder*, *Studia Elbląskie* XIX(2018), s. 261–276.
- Karczewski M., *Siedem bram. Komentarz do Apokalipsy 2–3 według „Johannes Offenbarung” Johanna Gottfrieda Herdera*, w: *Veritatem revelare. Księga Pamiątkowa dedykowana ks. S. Ewertowskiemu w 40-lecie święceń kapłańskich i 65-lecie urodzin*, red. M. Karczewski, S. Mikołajczak, J. Ruciński, Wydział Teologii UWM, Olsztyn 2017, s. 107–118.
- Kohler D., *Eschatologie und Soteriologie in der Dichtung. Johann Caspar Lavater im Wettstreit mit Klopstock und Herder*, de Gruyter, Berlin – München – Boston 2015.
- Lücke F., *Commentar über die Schriften des Evangelisten Johannes. IV Theil, I Band. Einleitung in die Offenbarung Johannis*, Weber, Bonn 1832.
- Naimska M., *Annasz II Młodszy*, w: http://www.jhi.pl/psj/Annasz_II_Mlodszy (dostęp 15.08.2019).
- Planck G.J., *Introduction to Sacred Philology and Interpretation*, Clark, Edinburgh 1844.
- Schürer E., *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*, Teil II, Hinrichs, Leipzig 1886.
- Stuart M., *Commentary on the Apocalypse*, Vol. I, Newman, New York 1845.
- Witkowski S., „*Wielki Babilon*” w *Janowej Apokalipsie jako kryptonim imperialnego Rzymu oraz wrogiego Bogu świata*, La Salette, Kraków 2012.
- Wojciechowski M., *Apokalipsa świętego Jana*, Nowy Komentarz Biblijny Nowy Testament XX, Święty Paweł, Częstochowa 2012.
- Züllig F.J., *Johannes des Gottesbesprachen, eschatologische Geschichte*, E. Schweitzerbart, Stuttgart 1834.